Мельник Н. Г.,
кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри
української та світової літератур
ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АНЕКДОТ ПРО МОСКАЛІВ: ДИНАМІКА ТРАДИЦІЇ

У статті досліджуються сучасні народні анекдоти про москалів. Акцентовано на розумінні анекдота як одного з найпродуктивніших та найпопулярніших фольклорних жанрів, здатного до трансформацій, пристосування до нових життєвих реалій.

Констатовано, що складність і неоднозначність фольклорного образу москаля, його національне на соціальне трактування зумовлені історичними, політичними, психологічними особливостями української історії.

Ключові слова: народний анекдот, традиція, образ, москаль.

This article investigates modern folk jokes about Muscovites. It emphasizes that the anecdote is considered to be one of the most productive and popular folk genres, easy changeable in terms of new life realities.

This paper represents the fact that the complexity and ambiguity of the Muscovite folklore image, his national and social interpretation are considerably caused by historical, political, and psychological peculiarities of Ukrainian history.

Key words: folk anecdote, tradition, image, Muscovite.

В статье исследуются современные народные анекдоты о москалях. Акцентировано на понимании анекдота как одного из наиболее продуктивных и популярных жанров, который способен к трансформациям и может приспосабливаться к новым жизненным реалиям.

Констатировано, что сложность и неоднозначность фольклорного образа москаля, его национальная и социальная трактовки обусловлены историческими, политическими, психологическими особенностями украинской истории.

Ключевые слова: народный анекдот, традиция, образ, москаль.

В усі численні драматичні та трагічні періоди для українців гумор завжди був засобом самозбереження. Це одна з найяскравіших рис національного характеру. В. Храмова в передмові до збірки «Українська душа» справедливо зазначає: *«Нація, попри релігійну формацію душі, що йшла з Візантії, а також трагічний історичний досвід, демонструє величезну життєлюбність і життєздатність з орієнтацією на сьогодні, а не на трансцендентну далечінь»* [Храмова 1992:29].

На думку І. Кімакович, глибоке вивчення народної сміхової культури, аналіз її історичної динаміки *«доконче необхідне для вияву істотних стереотипів народного світогляду, поза якими неможливе вивчення української ментальності»* [Кімакович 1996:3].

До аналізу сміхових явищ української культури зверталися в своїх працях М. Драгоманов, М. Сумцов, В. Гнатюк, І. Франко, А. Кримський, Г. Нудьга, О. Дей, Л. Махновець, Г. Крекотень, М. Яценко, Б. Деркач, В. Косяченко, О. Курочкін, О. Щербатюк, Р. Кирчів, І. Кімакович. Проте багато питань ще й сьогодні потребують глибокого вивчення. Так І. Кімакович у дослідженні *«Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури»* наголошує: *«Питання про історичну динаміку народного світогляду в сфері сміхової творчості, про особливості її вияву в окремих видах і жанрах народного та професійного мистецтва, про жанрову специфіку жанрів все ще чекають глибокого розгляду на широкому фактичному матеріалі»* [Кімакович 1996:3].

Нині актуальним, на нашу думку є звернення до традиційного анекдоту як фольклорного жанру малої форми, що, на думку багатьох дослідників народної сміхової культури, є одним із найпродуктивніших та найпопулярніших жанрів.

І. Кімакович так визначає провідні риси народного анекдоту: *«узагальнення життєвого досвіду, фабульність, установка на достовірність, здатність до сюжетних трансформацій, спровокованих комунікативними потребами, забезпечують анекдоту популярність у просторі та часі»* [Кімакович 1996:171].

Питання про те, який твір словесного народного мистецтва можна вважати традиційним – непросте, адже жанр анекдоту передбачає швидку реакцію народу на ті чи ті явища, події, вчинки людей. Лаконізм, що притаманний анекдоту, є виявом уміння народного генія побачити та висловити найяскравіші, найвиразніші риси явищ, подій, учинків людей. Традиція ж передбачає тривале в часі відтворення основного змісту та форми фольклорного твору, що демонструють певні ментальні стереотипи національної свідомості.

У названій вище праці І. Кімакович визначає умови, за яких новостворений анекдот приймається фольклорною традицією: *«сюжети стають традиційними, коли виконується хоча б дві умови. По-перше, потрібно, щоби зафіксовані в сюжетах явища та життєві узагальнення були цікавими для широкого кола слухачів за різних обставин: з'ява сюжетів зумовлюється їхньою актуальністю. І по-друге, такий сюжет має бути здатним до трансформацій, щораз пристосовуючись до нової життєвої реальності: популярність зумовлюється комунікативною спроможністю»* [Кімакович 1996:17].

На думку Г. Магас, *«для органічного вливання інновацій у фольклорну традицію, потрібно, щоб вони базувались на ґрунті здобутків попередніх поколінь, виявляли тяглість щодо узвичаєних досягнень, знань, уявлень. Постійний взаємовплив традиційних та інноваційних форм сприяє розвитку загальнонаціональної традиції»* [Магас 2013:165].

Саме здатність до трансформацій, уміння народу присосуватися до нової життєвої реальності й визначають динаміку фольклорної традиції.

У дослідженні «Архетип і основа художньої традиції» І. Зварич зазначає: *«традиція мистецтва слова (власне, як і всяка традиція) – це величезний об'єм інформації, яка знаходиться в постійній динаміці: зазнає впливу новацій, деформується в них, багато її елементів забуваються, втративши продуктивність. Тобто традиція – це постійна, рухлива система, яка містить у собі потенцію майбутнього і зберігає всі стадії минулого»* [Зварич 2005:6].

Ми погоджуємося з думкою М. Фурси про те, що *«інновації виступають не запереченням традиції як такої, а витворюють протилежність в самій традиції»* [Фурса 1996:26].

Особливе місце в гумористичній фольклорній спадщині займають анекдоти про москалів. Саме ці твори демонструють тісний взаємозв'язок традиційного і новітнього.

Відповідно до тематичної класифікації, ці твори можна віднести до соціально-побутових анекдотів [Кімакович 1996:171].

Відомо, що в Словнику української мови, укладеному Б. Грінченком, наведено 56 значень та форм слова «москаль». Серед них: сорт льону, сорт часника, вид комах, північно-східний вітер, вид консервованих оселедців і т.д. Найбільш уживані значення названої лексики – «великорос (росіянин)» та «російський солдат». Активного використання в сучасному значенні етнонім «москаль» набуває в XVII–XVIII ст., коли українські землі стали частиною Російської імперії. Так почали називати солдат Російської армії, які складали окрему соціальну групу. Так із етноніма слово «москаль» перетворюється на назву представника певної соціальної групи і означає «солдат», «військовий» [13].

Протягом розвитку історії стосунків Україна / Росія наш народ уважно стежить за подіями, глибоко аналізує внутрішні та зовнішні вияви цих зв'язків, формує власне ставлення до них. Результати такого аналізу можна побачити, звернувшись до фольклорного образу москаля.

Сучасні значення лексики «москаль» є результатом глибоких роздумів українців щодо політичних, соціальних та морально-етичних чинників розвитку нації. Цей традиційно негативно маркований фольклорний образ нині набирає нових значень: 1) вояк чужоземної армії, що вторглася на територію України; 2) аморальний представник українського суспільства, носій деструктивного способу мислення, котрий, мешкаючи в Україні, шкодить їй ізсередини. Досить популярним є сьогодні таке трактування поняття «москаль»:

1) *«Москаль» – це не житель Росії.*

Це та падлюка, яка живе на

Україні в якій все не подобається:

ні їжа, ні мова, ні наші вродливі жінки.

Але ж і до Росії ця тварюка їхати не хоче! [17];

2) *Москаль – це падлюка:*

Лінива, брехлива

Та ще й матюклива.

Живе в Україні,

*Пожовує сало,
Й при цьому кричить,
Як бандери достали.
За путіна горло щосил надриває
Й своїм землякам щиро смерті бажає.
Якщо, любий друже,
Ти зустрів цю надлюку –
Жени без вагань її в путінську дупу! [18].*

Найяскравіше народні оцінки виявляються в таких жанрах фольклору як прислів'я та приказки, соціально-побутові пісні, соціально-побутові казки та анекдоти.

Фольклорний образ москаля – складний і неоднозначний. Його національне на соціальне трактування продиктовані історичними, політичними, психологічними особливостями української історії.

Як правило, цей образ постає у фольклорній традиції в двох соціально-психологічних варіантах. Це **москаль-солдат** (можливо, українець – вояк російської армії) та **москаль-росіянин**, представник українського суспільства, який ментально відрізняється від українця. Він – носій «інших», «чужих» цінностей, що є неприйнятними для представника української культурної традиції.

Слід відзначити, що в народних оцінках цих фольклорних типів є певні відмінності. Народ тонко відчуває психологічні зміни, що відбуваються з людиною, яка змушена виживати в чужому неприродному оточенні. Тому образ москаля-солдата осмислюється як уособлення людини, що згрубіла у війську, втратила зв'язки з національним, родинним оточенням, отже, і з морально-етичними орієнтирами свого етнічного середовища. Часто москаль (колишній земляк) сприймається як аморальна людина. Тому з ним слід поводитися обережно. Крім того, навіть якщо він повернувся зі служби відносно здоровим фізично і морально, він, як правило, вже не має трудових навичок, притаманних селянинові і не зможе пристосуватися до нормального життя.

Другий тип (москаль, що є росіянином за походженням), як правило, фольклорною свідомістю осмислюється через категорії «інший», «чужий». При всій толерантності, притаманній нашому народові, терпимості щодо інших націй, українці постійно відчували цю «іншість». В. Брехуненко зазначає: «Увесь час українці демонстрували, що сприймають московитів / росіян як цілковито «інших», а Московію / Росію як чужу незвідану планету. Особливо це стало помітно після Переяславської ради 1654 р., коли доти епізодичні контакти переросли в тісніші стосунки і вже не тільки вище православне духовництво та частина козаків, а й ширший загаль українського суспільства отримав змогу роздивитися московитів зблизька. Принесло це мало втіхи. Переяслав 1654 р., який з точки зору Б. Хмельницького був суто тактичним кроком, призначеним використати Москву для остаточної перемоги над Річчю Посполитою, а також для міжнародного визнання відновленої Української держави та її правителя-гетьмана, став не відправним пунктом зближення, а каталізатором взаємного несприйняття, війн і трагедій» [Брехуненко 2016:9–10].

Цей традиційний фольклорний образ москаля репрезентовано багатоманітністю варіантів. Це **москаль-ворог**, із яким ведеться війна (хитрий, зрадливий і підступний); це **москаль-командир** у царській армії та **москаль-солдат**, який квартирує в селянській родині. Вони марковані підкреслено негативно. Народне ставлення до москаля яскраво виявлено в прислів'ях та приказках:

1) москаль-ворог, «чужий»:

Москаль не свій брат, не пожалує [Українські приказки 1993:76];

З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи (там само);

Старість не радість, а Москаль не брат [Українські приказки 1993:708];

2) москаль як людина, позбавлена моральних пріоритетів:

Москалики, соколики, позїїдали ви наші волики, а як вернетесь здорови, то поїсте й корови [Українські приказки 1993:76];

Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молиться Богу стане [Українські приказки 1993:77];

*На вовка помовка, а москаль кобилу вкрав (там само);
Коли москаль каже сухо, то піднімайся по вухо (там само);
Москаль тоді правду скаже, як чорт молицьця стане (там само);
Казав москаль право, та й збрехав браво (там само);
У йому стільки віри, як в москалеві правди*

[Українські приказки 1993:708];

москаль, який зверхньо ставиться до інших:

На грош амуниції, на десять амбіції [Українські приказки 1993:77];

Москаль ликом чваниця й кожному під ніс з ним пхаєця

[Українські приказки 1993:7].

Цікаво, що прислів'я та приказки як жанр, який вирізняється лаконічністю та місткістю, репрезентує категоричність народних оцінок щодо морально-етичних рис москаля. Інші ж жанри ілюструють більш обережне ставлення до цього соціально-психологічного типу. Так, аналізуючи зміст «народної» частини вертепу, О. Воропай зазначає: «Як відомо, у XVIII-му столітті, а особливо після поразки під Полтавою року 1709, на Україні були «постої» російських військ, що дуже допікали нашому населенню. Хоч населення москалями було незадоволене, все ж у Сокиренському вертепі ми не зустрічаємо такого гостро негативного ставлення персонажів до москаля, як до поляка. Це, очевидно, тому, що москалі, як окупанти України, могли контролювати публічні виступи. Крім того, відігравали тут певну роль і віросповідні мотиви» [Воропай 1993:85].

Таку ж обережність демонструє соціально-побутова казка, що містить великий масив творів про хитрого та винахідливого солдата («Як солдат із зуба борони юшку варив», «Солдат борщ солить») [Калинова сопілка 1989:598].

Казка «Солдат та сповіді» репрезентує образ москаля-солдата як аморальної людини, яка не має в душу нічого святого: «Сповідается солдат і чує, що у батюшки часи дзеленькають. Він взяв та й украв їх» [Калинова сопілка 1989:291].

Анекдоти про москалів із огляду на лаконічну форму та особливості функціонування (розповідаються вони в невеликому колі однодумців, людей, яким можна довіряти) як правило, є зразками гострого, іноді «чорного» гумору.

Цікаво, що сьогодні в народному середовищі побутують як твори, що виникли в ХІХ–ХХ ст., так і новітні зразки. Образ москаля функціонує в межах традиції: він маркований підкреслено негативно. Це цілком зрозуміло з огляду на те, що сутність соціально-психологічного типу москаля не змінилася (великоруські амбіції, зверхність, неповага до інших націй, культур, міф про вибраність росіян, причетність до високорозвиненої універсальної культури, прагнення загарбати якомога більше «ісконно русских земель»). Тому образ москаля-солдата, що втратив моральні орієнтири під час служби у війську Російської імперії, образ москаля-загарбника – вояка червоної армії, що топчеться по західноукраїнських землях, зомбованого радянською ідеологією, цинічного і жорстокого органічно трансформується сучасною фольклорною свідомістю. Але якщо перший тип москаля викликає в народі бажання бути обережним, то два наступних – боротися з ним усіма можливими засобами:

1) *Два куми копають на городі велику яму. Підбігає маленький син одного з них:*

– Тату, тату, а то ви яму для москаля копаєте?

Кум, загордившись, – другому:

– Ач, так емале, а вже газда! [14];

2) *Москалик в Києві: – Извинице, как папасць в расийскае пасольства?*

– Дуже просто: навів ракетницю, націлився і пустив! [15].

У праці «Етюди до студій над українським народним анекдотом» Р. Кирчів відзначає наявність у традиційних творах мотивів соціального характеру, які свідчать про відчуття українцями своєї «іншості», «окремішності» від представників іноетнічних груп населення: *«Вони звучать, зокрема, в сюжетах про взаємини українського селянина, міського простолюдина з «інородцями»-представниками іноетнічних груп населення в Україні і з урядовцями, особливо з функціонерами низових, місцевих гілок влади.*

Бінарна опозиція «ми» і «вони» простежується в цих сюжетах не тільки по лінії етнопсихологічної, культурно-побутової, релігійної, мовної відмінностей, але й нерідко усвідомлення соціальної несумісності й опозиційності» [Киричів 2008:58].

Останні події в Україні спричинили до появи цілої гілки анекдотів, у яких народ гостро і досить категорично висловлює своє ставлення до типу «москаль»:

1) *Ти знаєш, я вже боюся на вулиці розмовляти по-московськи.*

– Чому? Ти боїшся, що тебе можуть образити бандерівці?

– Ні, я боюся, що прийдуть москалі й будуть мене захищати [14];

2) *Вуйку Стефане, вуйку Стефане! Що то виробите?! Навіщо ви берізку рубаєте? Така струнка, молоденька, так око зеленими листочками милувала, а ви її геть!*

– Ой, сусіде, й не кажіть, в самого серце кров'ю обливається, але мушу те зробити – прийдуть москалі, побачать берізку і скажуть: «Вот ісконно русській пейзаж!» [14];

3) *Таємна вечерея. Ісус звертається до учнів: «Сьогодні один із вас зрадить мене». І всі зачали питати: «Чи це не я, Господи?» – спитав Петро, «Чи не я це, Господи?» – спитав Іван, і так усі по черзі перепитали... Аж ось Іуда Іскаріот запитує: «Не я лі ета, Гасподь?» [14];*

4) *Крим. Приходить хлопчик зі школи додому й каже батькові:*

– А в нас у школі усі розмовляють українською мовою. Я анкету заповнював й в графі національність написав, що я українець.

Батько:

– Так значет ти українець? Ладно. Я больше не буду возить тебе на машине, будеш їздити на автобусе, как все бєндеровцы. У школу буду давати тебе 1 гривну, а не 2 \$. І жрать ти будеш картошку, а не ікру. Як нравеца біть українцем?

Син:

– Я тільки 5 хвилин українець, а як я вас москалів ненавиджу [16];

5) Німець має жінку й коханку. Любить жінку.

Француз має жінку й коханку. Любить коханку.

Жид має жінку й коханку. Любить маму.

Москаль має жінку й коханку. Любить Путіна... [15].

Таке трактування образу москаля у фольклорі не є свідченням національної нетерпимості українців, це результат глибокого аналізу поведінки людини-представника певного суспільного прошарку, що зумовлена соціально-психологічними чинниками. Ми погоджуємося з думкою Г. Гачева: *«Багатоваріантність народів та їх культур – це скарб людства. Подібно до того, як у симфонічному оркестрі кожний інструмент має свій тембр, так і кожний народ наділений особливим талантом бачити світ і творити речі таким чином, який не притаманний народові-сусідові. Таким чином, народи на планеті доповнюють один одного і нам необхідно не просто мати терпимість, толерантність до відмінностей між народами та їх культурами, але відчувати до них любов так само, як ми поважаємо розподіл праці у виробництві [Гчев 2007].*

Отже, наш народ завжди був і є відкритим для спілкування, обміну традиціями, творчої співпраці. Разом із тим він справедливо вимагає поваги до себе, своєї культури, не терпить насильства, зверхності, хитрості, підлості, пристосуванства. Саме в цій національній концепції слід шукати витoki народного ставлення до москаля, що яскраво репрезентований у народному анекдоті.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Брехуненко 2016 – Брехуненко В. «Братня» навала. Війна Росії проти України XII – XXI ст. / В. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. – К., 2016. – 248 с.

2. Воропай 1993 – Воропай О. Звичаї нашого народу [Етнографічний нарис] / Олекса Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 600 с.

3. Гачев 2007 – Гачев Г. «Лебединая песня национальных культур. У них впереди не жизнь, а смерть» : (Стенограмма лекции известного российского

литературоведа, культуролога, доктора филологических наук Георгия Гачева, прочитанной 17 мая 2007 года в клубе – литературном кафе Bilingua в рамках проекта «Публичные лекции Полит.ру») [Электронный ресурс] / Г. Гачев. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2007/05/24/kulturosob>.

4. Головаха-Хікс 1997 – Головаха-Хікс І. Є. Оповідач та динаміка усної прозової традиції: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / Інна Євгенівна Головаха-Хікс. – К., 1997. – 175 с.

5. Зварич 2005 – Зварич І. М. Архетип і основа художньої традиції : Конспект лекцій / Ігор Михайлович Зварич / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рура, 2005. – 47 с.

6. Калинова сопілка 1989 – Калинова сопілка. Антологія української народної творчості. Казки, анекдоти, легенди, перекази, оповідання [упорядкув., пер., ст. та прим. О. Ю. Бріциної, Г. В. Довженок, С. В. Мишанича]. – К. : Веселка, 1989. – 615 с.

7. Кімакович 1996 – Кімакович І. І. Традиційний анекдот в контексті сміхових явищ української культури: дис. ... канд. філол. наук : спец. : 10.01.07 / Ірина Ігорівна Кімакович – К., 1996. – 248 с.

8. Кирчів 2008 – Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом / Роман Кирчів.– Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.

9. Магас 2013 – Магас Г. Б. Народнописенні жанри Стрийщини : традиції та інновації: дис. ... канд. філол. наук : спец. : 10.01.07 / Галина Богданівна Магас. – Л., 2013. – 207 арк.

10. Українські приказки, прислів'я і таке інше 1993 – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис [упорядкув., прим. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

11. Фурса 1996 – Фурса М. В. Філософія національної свідомості (методологічний аспект) / М. В. Фурса. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 28 с.

12. Храмова 1992 – Храмова В. М. До проблеми української ментальності :
Замість передмови / В. М. Храмова // Українська душа. – К., 1992. – С. 3–36.
13. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
14. [http://blogs.korrespondent.net/blog/users/3330479-anekdoty-pro-mos kaliv](http://blogs.korrespondent.net/blog/users/3330479-anekdoty-pro-mos_kaliv)
15. <http://www.pidmanula.narod.ru/anekdot9.htm>
16. https://vk.com/topic-2186134_3121803
17. <http://otvet.bigmir.net/question/948419>
18. <https://www.facebook.com/permalink>